

**ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՂՄԻ
ՍԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՄՏՆԵՐԸ 1988-1991 ԹԹ.**

Ստորև վերլուծված են 1988-1991 թթ. Արցախյան հակամարտության ընթացքում հայկական կողմի կրած մարդկային կորուստների վերաբերյալ առկա աղբյուրներից ամենամբողջականի՝ Անդրամիկ Արշակյանի կազմած «Մահ չիմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահություն» վերտառությամբ հուշամատյանի տվյալները, որի Ա գիրքը հրատարակվել է Երևանում 1993 թ., 15000 տպաքանակով¹: Այն պարունակում է համառոտ տեղեկություններ 1988-1991 թթ. հակամարտության արդյունքում զոհված 466 անծանց կյանքի և զոհվելու հանգամանքների մասին, որոնք ներկայացված են բռնի մահերի ժամանակագրական հերթականությամբ: Ձոհվածների ընդհանուր քանակությունն, իհարկե, չի ներառում հակամարտության բոլոր հայազգի զոհերին 1988-1991 թթ.: Հարկ է ընդգծել, որ Արցախյան հակամարտության ընթացքում հայկական կողմի, ինչպես նաև ադրբեջանցիների, կրած մարդկային կորուստները հայտնի են միայն մոտավոր: Ընդ որում, եթե բացառենք որևէ քաղաքական շահարկում, այսինքն՝ հայտնի տեղեկությունների խեղաթյուրում հակամարտության տրամաբանությունից բխող նպատակով, առանձին դժվարություններ են նկատվում հակամարտությանը զոհվածի մասնակցության փաստը ճշտելու, մահվան որոշ դեպքեր հակամարտ որևէ գործողությամբ հրահրված լինելը որոշելու խնդիրներում: Դրանց հավելվում է 1988-1991 թթ. գրաքննության ենթակա պաշտոնական լրատվամիջոցների, իսկ հետագա տարիներին՝ պատերազմական իրադրության ազդեցությամբ հաղորդված տեղեկությունների ոչ հավաստի կամ թերի լինելը: Մասնավորապես՝ հեղինակը չի ներկայացրել 1988 թ. փետրվարի

---

¹ Արշակյան Ա. «Մահ չիմացեալ՝ մահ, Մահ չիմացեալ՝ անմահություն. հուշամատյան», Երևան, «Առաջընթաց» հրատ., 1993; այսուհետ՝ «Հուշամատեան»:

26-28 Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում սպանված 32 (այլ տվյալներով՝ 53 կամ հարյուրի չափ) հայերին, և 1990 թ. հունվարի 13-22 Բաքվում զոհված հայերին¹: Տեղեկություններն ամբողջական չեն նաև Գանձակի և Նախիջևանի հայկական բնակչության բռնազաղթի ընթացքում կամ դրանից հետո Ադրբեջանի տարածքում մահացածների վերաբերյալ: Հավանաբար, Ա. Արշակյանը դիտավորյալ չի զետեղել բռնազաղթի զոհերին վերաբերող տվյալները, հաշվի առնելով, որ դրանք բազմիցս ներկայացվել են անցյալ տարիներին: Այս վերապահումով հանդերձ, Ա. Արշակյանի հուշամատյանը խնամքով կատարված աշխատանք է, որը թույլ է տվել մեզ բազմակարգ աղյուսակներ մշակել և նկատել հակամարտության ընթացքի մի շարք կարևոր օրինաչափություններ²:

Մենք համակարգել ենք «Հուշամատյան»-ում եղած տվյալներն ըստ զոհերի ժամանակագրության, զոհվելու վայրի և բռնի մահվան դեպքերի կրկնվող նկարագրությունների, սպանող կողմի և սպանության միջոցի, զոհերի հիմնական բնակավայրի մասին տվյալների: Համակարգված են նաև, բայց առայժմ այստեղ չեն ներկայացվի զոհերի սեռային և տարիքային կազմի, նրանց ընտանեկան դրության և թաղման վայրերի մասին հայտնի տեղեկությունները:

Ավելացնենք նաև, որ գիտակցում ենք զոհերին վերաբերող փաստերի նկատմամբ գիտական վերլուծության, ոչ հուզական վերաբերմունքի անսովորությունը: Կարծում ենք գիտական մոտեցումը զոհերի խնդրին չի բացառում ինչպես հեղինակի, այնպես էլ ընթերցողների արժեքային վերաբերմունք³:

---

¹ Տե՛ս այդ մասին՝ **Խոջաբեկյան Վ. Ե.**, Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991, 94-148; **Амбарцумян С. А.**, Три года на пределе любви и смерти, Ер. 1992, стр. 103; **И. Мосесова, А. Овванян**, Вандализм в Баку, Ереван, 1991; **Чобанян С. С.**, Государственная и национальная политика Азербайджана, Ер., 1993, стр. 132-146, 169-181:

² «Հուշամատյան»-ի տեղեկությունների հավաստիության աստիճանը ստուգվել է տարբեր եղանակներով, այդ թվում՝ այնպիսի սկզբնաղբյուրների հետ համեմատությամբ, ինչպես օրինակ՝ **Սկրտչյան Ա.**, Ինչ տեղի ունեցավ Հաղորթում, Երևան, 1992, գրքի վերջում զետեղված հաղորթի զոհերի ցուցակը: 1988-1991 թթ. վերաբերյալ ավելի ցածր աստիճանի հավաստիության տեղեկություններ ենք ստացել 1996 թ. Հաղորթի և Մարտունու շրջանների ՔՎԱԳ բաժիններից, դրանցում վիճակագրական աշխատանքի խաթարման պատճառով՝ **Մ. Գաբրիելյան, Ա. Դաբադյան**, Դաշտային ազգագրական նյութեր, Մարտունի, 1996, Հաղորթ 1996:

³ Էթնիկական բախումների ազգագրական ուսումնասիրության շրջանակներում բռնության զոհերի (homocide) մասին էմպիրիկ տեղեկությունների գիտական վերլուծու-

Ձոհվածների քանակը ժամանակագրորեն: Այստեղ կներկայացվեն զոհվածների քանակի մասին տվյալները ըստ տարիների և ամիսների: Տվյալների միջինը որոշված է ըստ 1988-1991 թթ. ամիսների: Փակագծերում (իսկ գծապատկերի վրա կետագիծը) նշված են 1988 թ. փետրվարի, 1990 թ. հունվարի և Ադրբեջանից հայերի բռնագաղթի ընթացքում զոհվածների քանակը:

Աղյուսակ 1

	1988	1989	1990	1991	ընդամենը	միջինը
ըստ տարիների	7(42)	22	110(150)	327	466(210)	
հունվար	-	-	19(150)	12	31(150)	7. 6 (35)
փետրվար	(32)	1	7	10	18(32)	4. 5 (12. 5)
մարտ	-	-	7	10	17	4. 25
ապրիլ	-	-	6	32	38	9. 5
մայիս	-	-	23	53	76	19
հունիս	1	-	5	4	10	2. 5
հուլիս	1	1	1	24	27	7
օգոստոս	1	6	13	10	30	7. 5
սեպտեմբր	1	2	5	28	36	9
հոկտեմբեր	-	3	8	38	49	12
նոյեմբեր	1 (10)	6	8	23	38(10)	9. 5 (12)
դեկտեմբեր	2	3	8	81	94	24

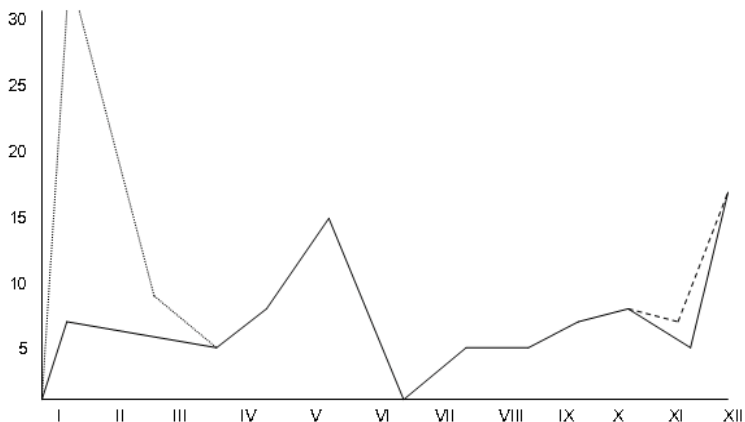
Այս աղյուսակը թույլ է տալիս դիտել հակամարտության հայտնի օրինաչափություններից մեկը՝ զոհերի թվի տարեցտարի աճը, ինչը հետևանք է հակամարտ գործողությունների ընդհանուր թվի և դրանց բազմազանության ավելացման, ակտիվ մասնակիցների և նրանց կողմից օգտագործվող զինամիջոցների քանակական տվյալների մեծացման: 1988-1991 թթ. այս գործընթացը համեմատաբար դանդաղ և աստիճանական բնույթ էր կրում և ակնհայտ է դառնում միայն տարեկան չափումների դեպքում: «Ձոհվելու հանգամանքները» բաժնում ներկայացվող տվյալները կլրացնեն այստեղ ասվածը:

թյունը տվյալ բախման բնույթի, ծավալման օրինաչափությունների, ինչպես նաև՝ կողմերի բնութագրման հիմնական միջոցներից է: Համապատասխան տեսական մոտեցումների և ուսումնասիրությունների առումով տե՛ս Beckerman S. The Equations of War, CA, v. 32, n. 4, pp. 636-639; **Gluckman M.** "The Peace in the Feud", in Max Gluckman: Custom and Conflict in Africa, Oxford, 1960, pp. 1-26; Westermeyer J Assassination and Conflict Resolution in Laos. American Anthropologist, (AA), v. 75, n. 1, pp. 123-131.

Ձոնվածների քանակական վերլուծությունը հնարավոր է նաև մեկ այլ կտրվածքով: Ստորև ներկայացված գծապատկերի օգնությամբ կարելի է տեսնել, թե հակամարտության չորս տարիների ընթացքում ինչպիսին է զոհերի միջին քանակությունը ըստ ամիսների.

Գծապատկեր 1

Այս աղյուսակները մենք կազմեցինք, ենթադրելով, որ հակամարտության չորս տարին բավական երկար ժամանակահատված է, և ըստ ամիսների զոհվածների քանակը բաշխելու դեպքում կարելի է նկատել բնակլիմայական կամ գյուղատնտեսական ցիկլերին համապատասխան որևէ սեզոնային օրինաչափություն: Սակայն միայն 1988-1991 թթ. փաստերը թույլ չեն տալիս այս կարգի որևէ եզրահանգում կատարել: Կարող ենք միայն երկու նկատառում առաջարկել.

ա) եթե անգամ հակամարտության զոհերի քանակական տվյալների փոփոխությունը որևէ կապ ունի բնակլիմայական և գյուղատնտեսական գործոնների հետ, ապա այդ կապը նվազագույն է: Պետք է հաշվի առնել, որ արցախյան հակամարտությունը ժամանակակից հակամարտություն է, և դրա կողմերն առավելապես արդյունաբերական ժողովուրդներ են, ունեն ազատ մարդկային ռեսուրսներ և տեխնիկական հնարավորություններ բնության առաջադրած խոչընդոտներից խուսափելու համար:

բ) Մարտ և հունիս ամիսներին նկատվում է զոհերի նվազագույն

քանակություն, կարծես որոշ ընդմիջումներ կան հունվար - փետրվար, ապրիլ - մայիս և հուլիս - դեկտեմբեր ամիսների զոհերի բարձր թվերի միջև:

Ավելացնենք նաև, որ, ինչպես նկատելի է աղյուսակ 1-ում, հակամարտության զոհերի քանակության ժամանակագրական տատանումները անմիջական կապի մեջ են հակամարտության այս կամ այն միջադեպի հետ: Հատկապես ազդեցիկ են խոշոր միջադեպերը, որոնք պատճառահետևանքային կապերի մեջ են զոհերի թվերի տատանումների հետ: Կողմերից մեկի քաղաքական (օրենսդրական կամ դիվանագիտական) ակտիվությունը նախորդում է նրա կրած կորուստներին և/կամ այդ ակտիվության աճին որպես կանոն հետևում է զոհերի քանակի կտրուկ ավելացում: Եվ ընդհակառակը՝ զոհերի քանակության կտրուկ ավելացումը հանգեցնում է քաղաքական պատասխան քայլերի բազմացման, այդ թվում քայլերի «տեսականու» առումով:

Ձոհվելու վայրը: Այս բաժնում կրկին աղյուսակների ձևով կներկայացվեն հակամարտության ընթացքում հայկական կողմի զոհերի սպանության վայրերը:

Այդ տվյալների հիման վրա կարելի է առաջադրել մի քանի դիտողություններ:

Նախ՝ ուշադրություն է գրավում ԼՂՀ և Հայաստանի հանրապետության տարածքներում զոհվածների քանակի փոփոխությունը 1988-1991 թթ. ընթացքում: Այդ փոփոխությունը նկատելի է տվյալների հետևյալ դասավորության դեպքում.

Աղյուսակ 2

տարին	1988	1989	1990	1991	1988-1991
տարածքը					
ԼՂՀ	1	9	30	260	300
ՀՀ	6	12	76	57	151

¹ 1988-1991 թթ. Ադրբեջանի տարածքում սպանված հայերի մասին տեղեկությունների անորոշությունը թույլ չի տալիս դրանք ընդգրկել այս աղյուսակում: Միանշանակ է, որ սումգայիթյան իրադարձությունների հաշվառմամբ՝ 1988 թ. հայազգի զոհերի թիվն Ադրբեջանի տարածքում մի քանի անգամ գերազանցում է ՀՀ կամ ԼՂՀ (ԼՂԻՍ) տարածքում սպանվածների թիվը:

Աղյուսակը վկայում է, որ վերը նշված զոհերի ընդհանուր քանակի տարեկան աճը որոշ տարածքային բնութագիր ունի: 1988, 1989 և 1990 թթ.. ընթացքում ավելի շատ անձինք են զոհվել Հայաստանի, քան թե Արցախի տարածքում, 1991 թ. այդ հարաբերակցությունը կտրուկ փոխվում է. ԼՂՀ - 260 զոհ, ՀՀ - 57 զոհ: Մեր ունեցած տվյալներով, նույնպիսի կամ ավելի մեծ հարաբերակցություն է պահպանվում նաև 1992-1994 թթ. մի կողմից Արցախում, իսկ մյուս կողմից Հայաստանում և Ադրբեջանում զոհվածների քանակության միջև: Կարելի է ենթադրել, որ 1991 թ., հատկապես նրա երկրորդ կեսը, բեկումնային պահ էր հակամարտության ծավալման, հակամարտությունից պատերազմին անցման ընթացքում: Նկատելի է հակամարտող կողմերի գործողությունների կենտրոնացում հակամարտության բուն կենտրոնում՝ Արցախում: Ձոհերի քանակական աշխարհագրությունը ներկայացնում է միջէթնիկ հակամարտ գործողությունների որոշ վերախմբավորում, հակամարտության գլխավոր առարկայի շուրջ կենտրոնացման միտումով:

Ձոհվելու վայրերը փորձենք դասակարգել նաև սահմանային - ոչ սահմանային սկզբունքով: Ընդ որում ԼՂՀ ողջ վարչական տարածքը, ինչպես վերը նկատեցինք, համատարած շփման գոտի էր 1988-1991 թթ. ընթացքում, և ԼՂՀ բոլոր հայկական բնակավայրերը դիտվում են սահմանամերձ: Այդ պատճառով էլ ԼՂՀ և ՀՀ տվյալները աղյուսակում ներկայացնում ենք առանձին, ԼՂՀ-ն դիտելով որպես սահմանամերձ տարածք:

Աղյուսակ 3

Ձոհվելու վայրը	1988	1989	1990	1991	1988-1991
ՀՀ սահմանամերձ գոտում	1	8	30	51	90
ԼՂՀ	1	9	28	255	292
ՀՀ ոչ սահմանամերձ գոտում	5	4	41	6	56

Այս աղյուսակը նկատելի է դարձնում հակամարտության առաջին տարվա՝ 1988 թ. որոշ տարբերությունը հետագա տարիներից. 1988 թ. զոհվածների մեծամասնությունը սպանվել է Հայաստանի ոչ սահմանամերձ տարածքում՝ 3-ը Երևանում, 2-ը Եղեգնաձորի և Գորիսի շրջանների խորքային բնակավայրերում՝ Ռինդ գյուղում և Որոտան բանավանում: Հաջորդ տարիներին տարբերությունը սահմանային - ոչ սահմանային զոհերի միջև աճել է, և 1991 թ. դրությամբ մոտ 30 անգամ ավելի

շատ մարդ է սպանվել ՀՀ սահմանային գոտում և ԼՂՀ-ում, քան ՀՀ կենտրոնում: Ընդ որում, երկրի անվտանգ հատվածներում զոհվածներն ընդամենը 6-ն են: Նրանցից երկուսը սպանվել են Գյումրիում գտնվող ռուսական զորամասերից մեկի վրա կատարված հարձակման ժամանակ, երկու այլ ազատամարտիկներ չբացահայտված հանցագործության և դժբախտ պատահարի զոհեր են դարձել Աշտարակի շրջանում, մեկը մահացել է ճանապարհային վթարի, իսկ մեկ այլ անձ՝ ինքնաշեն ականի փորձարկման հետևանքով:

Ներկայացված աղյուսակը նույնպես որոշ վերապահումներ է պահանջում՝ կապված 1988-1990 թթ. Ադրբեջանի որոշ քաղաքներից և շրջաններից հայ ազգաբնակչության բռնի վտարման ընթացքում զոհվածների և 1990 թ. մայիսի 27-ին Երևանում խորհրդային բանակի հետ քաղաքացիների զինված ընդհարման զոհերի հետ: Վերջին դեպքում զոհվեցին մոտ 30 հայեր՝ մեծ մասամբ երևանցիներ, ինչը և ցույց է տրված 1990 թ. սյունակում:

Ձոհերի տեղագրության այս համառոտ դիտարկումը թույլ է տալիս նկատել հակամարտության մաս կազմող բռնությունների ալիքի աստիճանական տարածումը կենտրոնից դեպի սահմանները, իսկ հայ-ադրբեջանական սահմանի առանձին հատվածներից լարվածության մեծ մասն անցնում է ԼՂՀ: Պետք է նշել, որ այս դիտողությունը թույլ չի տալիս եզրակացնել, թե հակամարտությունը դեպի սահմաններ է արտահանվել կենտրոնից: Եթե հաշվի առնենք նաև 1988 թ. փոխադարձ բռնագաղթերը, որոնք նույնպես ուղեկցվել են սպանություններով, ապա ներկայացված տվյալները կարելի է դիտել որպես արցախյան հակամարտության առանձնահատկության դրսևորում: Այսինքն՝ հակամարտող կողմերն իրենց ներքին տարածքներում ունեին հայերը՝ ադրբեջանցի, իսկ ադրբեջանցիները՝ հայազգի բնակիչներ: 1988-1990 թթ. դեռևս զործունակ էր խորհրդային իշխանությունը, որը խոչընդոտում էր հակամարտության արագ ծավալմանը: Այս երկու հանգամանքներն ազդել են նաև զոհերի տեղագրության վրա. նախքան դիմահայաց առճակատման անցնելը հակամարտ կողմերը պետք է ազատվեին իրենց տարածքներում ապրող հակառակորդներից և խորհրդային իշխանության վերահսկողությունից:

Ձոհվածներն ըստ հիմնական բնակավայրերի: Ա. Արշակյանի «Հուշամատեն»-ի կառուցվածքը թույլ է տալիս հանրագումարի բերել

Մաս հակամարտության փուլում զոհված հայերի հիմնական բնակավայրին վերաբերող տվյալները¹: Հարկ ենք համարում նկատել, որ զոհվածների քանակն իսկապես որոշ չափով դրսևորում է հայաբնակ առանձին տարածքների մասնակցության չափը հակամարտ գործողություններին: Բայց սա միակ եզրակացությունը չէ, որ կարելի է կատարել համապատասխան տվյալների հիման վրա: Դրանց օգնությամբ նկատվող հիմնական օրինաչափությունը զոհեր տված բնակավայրերի աշխարհագրության ընդարձակումն է: Այսպես՝ 1988 թ. զոհվել են ընդամենը հինգ բնակավայրերի ներկայացուցիչներ, 1989 թ.-ին՝ 18, (որոնցից 8-ը՝ ԼՂՀ-ում), 1990 թ.-ին՝ 45 (որից 14ը՝ ԼՂՀ-ում): Այս ցուցանիշը նույնպես նախորդ աղյուսակների տվյալների նման վկայում է հակամարտության տարածումը սկզբնական սեղմ շրջանակից մինչև ավելի ընդարձակ տարածքներ: Ընդ որում, կրկին նկատելի է 1991 թ. շրջադարձային նշանակությունը. 1988-1990 թթ. ավելի մեծ թիվ են կազմում զոհեր տված Հայաստանի բնակավայրերը, իսկ 1991 թ. մեծամասնություն են արդեն ԼՂՀ բնակավայրերը՝ 109-ից 63-ը:

«Որտեղ են զոհվել» և «որտեղից են զոհվածները» տվյալների համեմատությունը 1988 և 1989 թթ. առումով այնքան էլ խոսում չեն՝ զոհվելու վայրը և զոհվածի հիմնական բնակավայրը գրեթե լիովին համընկնում են: Երկու աղյուսակներում գրեթե լիովին համընկնում են ԼՂՀ բնակավայրերի քանակը, ինչը խոսում է այն բանի մասին, որ ԼՂՀ 74 բնակավայրերի ներկայացուցիչները մեծ մասամբ զոհվել են իրենց բնակության վայրերում կամ դրանց շրջակայքում: Թիվ 2 աղյուսակում առկա է ընդամենը 43 տեղանում, որոնք պատկանում են Հայաստանի տարբեր բնակավայրերին, որտեղ զոհվել են հայազգի մարդիկ, այն դեպքում, երբ զոհեր է տվել Հայաստանի 73 բնակավայր, այսինքն՝ զոհ տված Հայաստանի բնակավայրերն զգալիորեն ավելի շատ են, քան այն բնակավայրերը, որտեղ զոհվել են այդ մարդիկ: Ավելի խոսում են թվական տվյալները՝ 1990 թ. Հայաստանի տարածքում զոհվել է 76 հոգի, այնինչ հայաստանցի զոհվածների թիվն է 83: 1991 թ. այդ հարաբերությունն ավելի մեծ է՝ 57/90: Նույն տարիներին ԼՂՀ տարածքում

---

¹ «Ձոհվածների բնակության վայրը» և «Ձոհվելու վայրը» անվանված աղյուսակները՝ «Հուշամատյանի» 466 անձանց վերաբերյալ խիստ ընդարձակ են և չեն ներկայացվում ամբողջությամբ:

զոհվածների և ծագումով ԼՂՀ-ից զոհվածների հարաբերակցությունը հակառակն է՝ 1990 թ.՝ 30/25, իսկ 1991 թ.՝ 260/223: Այս հարաբերակցությունն, անշուշտ, հետևանք է 1990-1991 թթ. Հայաստանից մեկնած կամավորների մասնակցության ԼՂՀ տարածքում ընթացող հակամարտության: Սակայն կրկին պետք է նկատենք, որ այս տվյալները հիմք չեն տալիս ենթադրելու հակամարտության «արտահանում» Հայաստանից ԼՂՀ: Նախ՝ վերոնշյալ հարաբերակցությունը նկատվում է հակամարտության երրորդ և չորրորդ տարիների տվյալներում, այլ ոչ թե սկզբնական շրջանում: Երկրորդ՝ նույնպիսի հարաբերակցություն է դիտվում հենց ԼՂՀ ներսում. երկրամասի կենտրոն համդիսացող Ստեփանակերտում 1990 թ. զոհվել է հինգ հոգի, իսկ ստեփանակերտցիներ՝ 7-ը, 1991 թ. նույն տեղում զոհվել է 46 անձ, իսկ ԼՂՀ-ում զոհվածների մեջ ստեփանակերտցիների թիվն է 60: Համեմատության համար նշենք նաև Երևանում զոհվածների և Երևանցի զոհվածների հարաբերակցությունը. 1989 թ.՝ 0/2; 1990 թ.՝ 30/47; 1991 թ.՝ 0/28: Մայրաքաղաքներին վերաբերող այս տվյալների համեմատությունը թույլ է տալիս որոշ տարբերություն նկատել նաև 1990 և 1991 թթ. միջև: 1991 թ. Ստեփանակերտում ավելի շատ հայեր են զոհվել և ավելի շատ ստեփանակերտցիներ՝ ԼՂՀ-ում, քան 1991 թ., այն դեպքում, երբ Երևանում զոհվածների և զոհված Երևանցիների քանակական տվյալները 1991 թ. նվազել են 1990 թ. համեմատությամբ:

Ձոհվելու հանգամանքները: Հատկապես կարևոր ենք համարում այս բաժնում ներկայացված տվյալները, որոնք վերաբերում են 1988-1991 թթ. զոհված հայերի բռնի մահվան հանգամանքներին, նշում են, թե ովքեր են այդ սպանության մեղավորները, ինչպիսին է եղել մահվան միջոցը կամ զենքը:

Մենք բաժանել ենք զոհվածների մահվան հանգամանքներին վերաբերող տվյալները: «Ձոհվելու հանգամանքները» աղյուսակում ներկայացված են այդ հանգամանքների առավել ընդհանուր ձևակերպումները և համապատասխան քանակական տվյալները տարեկան ժամանակագրական կարգով:

Երկրորդ աղյուսակում քանակական տվյալները ներկայացված են նույն ժամանակագրական կարգով, սակայն դիտված են զոհվելու փաստի հետ կապված այլ հանգամանքներ. «սպանող կողմը» և «մահվան միջոցը կամ զենքը»: Այս աշխատանքում սակայն թույլ է տալիս ավելի ման-

րամասն դիտել հայտնի տվյալները, թեև երկու աղյուսակներն էլ կազմված են միևնույն անձանց բռնի մահվան մասին հաղորդումների հիման վրա:

Աղյուսակ 4

	Ձոհվելու հանգամանքները	1988	1989	1990	1991	1988-1991
1	ազերիների ¹ * անասնագողություն	1	6	4	23	34
2	ազերիների ճանապարհային դարան	1	4	8	42	55
3	հարձակում բնակավայրի վրա ²	-	-	17	120	137
4	ԽԲ կարգապահական ձեռնարկ	3	1	22	10	36
5	հայրենանվեր նախաձեռնում	1	2	-	1	4
6	հատուկ կարևոր առաջադրանք ³	-	-	1	1	2
7	մարտական առաջադրանք	-	4	35	119	158
8	ինքնաշեն զենքի փորձարկում	9-1	5	9	2	26
9	դժբախտ պատահար	-	-	8	3	11
10	ներքին ընդհարում	-	-	4	2	6
11	այլ ⁴	-	-	2	3	5
	Ընդամենը`	7	22	110	327	466

Այս աղյուսակը, թեև փոքր-ինչ ընդհանուր ձևակերպմամբ, թույլ է տալիս առանձնացնել հայկական կողմից զոհեր խլած հակամարտության կրկնվող դիպվածները, և դրանց շարքում նկատել առավել վտանգավոր հանգամանքները: Եթե ուշադրություն դարձնենք զոհվելու հան-

¹ Ադրբեջանցիներին «ազերի» բառով է բնորոշում «Հուշամատենի» հեղինակը, ինչը, թերևս հեղինակի (մահ այլ հեղինակների) կողմից ռուսերեն «азербайджанец» բառի «азер» քամահրական կրճատման ներմուծումն է ժամանակակից հայերեն: Ադրբեջանցիներն իրենք իրենց այդպես չեն անվանում, կամ անվանում են միտումնավոր` տե՛ս գրականությունը` **Ասատրյան Գ.**, Ազարիներ, «Իրան-մանե» ամսագիր, Երևան, 1995, հ. 2 (12), ծգր. 2, ինչպես մահ «Encyclopaedia Iranica»-ի «Azari» բառափոխվածը:

² Հաճախ դժվարացել ենք զոհվելու հանգամանքները «հարձակում բնակավայրի վրա», թե «մարտական առաջադրանք» գնահատելիս, քանի որ ինքնապաշտպանական գործողության ընթացքում զոհվածները կարող են գնահատվել և՛ որպես բնակավայրի վրա հարձակման հետևանքով զոհվածներ, և՛ որպես մարտական առաջադրանք կատարողներ: Նման դեպքերում բնորոշումը կատարելիս հաշվի ենք առել զոհվածի տարիքը, տեղացի՞ էր նա արդյոք և այլն:

³ Երեք դեպքերն էլ նկատի ունեն ԽԲ զինապահեստներից զենքի բռնագրավման գործողությունը` «Հուշամատեն», 202, 450:

⁴ Նկատի են առնված ռազմական հարձակման ընթացքում տարեց անձանց մահը սրտային հիվանդությունից, կալանավորված ազատամարտիկի ինքնասպանությունը` «Հուշամատեն», 104, 124, 259, 287, 384:

գամանքների տասնմեկ խմբերից առավել վտանգավորները հինգն են, որոնք խլել են հակամարտության որևէ մեկ տարում տասից ավելի կյանք: Այդ հանգամանքների հետ կապված թվական տվյալները զետեղված են թիվ 4 աղյուսակի 1-4 և 7 տողերում, այսինքն՝ ներկայացնում են «ազերիների անասնագողության», «ճանապարհային դարանի», «հայկական բնակավայրի վրա հարձակման», «ԽԲ կարգապահական ձեռնարկի» և «մարտական առաջադրանքի» ընթացքում զոհվածների: Ընդ որում՝ նշված պատճառներով զոհերի կտրուկ թվական աճ է նկատվում 1990 և 1991 թթ. տվյալները համեմատելիս: Այսպես, ազերիների անասնագողության գործողությունների ընթացքում 1990 թ. զոհվել են ընդամենը 4, իսկ 1991 թ.՝ 23 հայեր, այսինքն՝ 5.7 անգամ ավելի: Ճանապարհային դարաններում 1990 և 1991 թթ. զոհվածների հարաբերությունն է 5.2 անգամ; հայկական բնակավայրերի դեմ գործողություններից զոհվել են 7 անգամ ավելի, իսկ հայկական կողմի մարտական առաջադրանքներում 1991 թ. զոհվել են 3.3 անգամ ավելի հայեր, քան նախորդ տարում: Այս վերջին դեպքում զոհերի թիվն ավելի մեծ աճ է արձանագրել 1989-1990 թթ. միջև՝ 1990 թ. մարտական առաջադրանք կատարելիս զոհվել են 4 անգամ ավելի հայեր, քան նախորդ տարում:

Կարևոր եզրակացության են հանգեցնում երրորդ, իբրև թե չեզոք կողմի գործողությունների հետևանքով զոհվածներին վերաբերող թվական տվյալները: Աղ. 4-ի «ԽԲ կարգապահական ձեռնարկ» տողում նշված են հետևյալ տվյալները՝ 1988 թ. – 3 զոհ, 1989 թ. – 1 զոհ, 1990 թ. – 22 զոհ, 1991 թ. – 10 զոհ: Այսինքն՝ նկատվում է բազմակի աճ 1989-1990 թթ. միջև: Առաջին երևույթի պատճառը պարզ է՝ 1989 թ. Արցախում Ա. Վոլսկու ղեկավարած վարչակազմի բաժանարար քաղաքականությունը համեմատաբար արդյունավետ էր և հայկական կողմի համար բարենպաստ: Սակայն 1990 և 1991 թթ. տվյալները և դրանց հարաբերությունը որոշ լրացուցիչ դիտարկման կարիք են զգում: Աղ. 5-ում նշված են ԽԲ զինվորների կողմից սպանված և ԽԲ ու թշնամու (ադրբեջանցիների) համատեղ գործողությունների հետևանքով զոհվածների տվյալները. 1990 թ. 32+2, իսկ 1991 թ.՝ 39+24: Այսինքն՝ 1990 և 1991 թթ. խորհրդային զինվորների ձեռքով կամ նրանց ակտիվ մասնակցությամբ զոհվել է զգալիորեն ավելի շատ մարդ, քան կարելի է ենթադրել միայն նախորդ աղյուսակի «ԽԲ կարգապահական ձեռնարկ» տողի տվյալները հաշվի առնելով: Ավելին՝ 1991 թ. տվյալները շատ մեծ

տարբերություն են մշում՝ եթե ԽԲ կարգապահական ձեռնարկների ընթացքում 1991 թ. զոհվել է ընդամենը 10 հայ, ապա նույն տարվա ընթացքում այդ նույն խորհրդային բանակն ինքնուրույն կյանքից զրկել է 39, իսկ ադրբեջանցիների հետ համատեղ գործողություններով՝ 24 հայերի: Ակնհայտ է, որ 1990-1991 թթ. «երրորդ կողմը» դադարել էր չեզոք լինել, և խաղաղարար գործողություններից անցել էր հայերի դեմ պատժիչ գործողությունների: Այդ իրավիճակը հետևանք էր նախկին խորհրդային Միության քաղաքական ղեկավարության կոշտ դիրքորոշման, և երկարաձգվեց մինչև 1991 թ. սեպտեմբեր ամիսը: Մեր աղյուսակն ընդամենը հավելյալ փաստ է, որը հաստատում է Արցախյան հակամարտության այս փուլում խորհրդային ղեկավարության և բանակի հակահայ վարքագծի մասին բազմիցս արտահայտված կարծիքները¹: Նրանց մեղքով զոհվել են մի քանի տասնյակ հայ մարդիկ, որոնց սպանությունը նույնիսկ ձևականորեն դուրս է մնում «կարգապահական ձեռնարկ» բնորոշումից: Այդ զոհերը պետք է փնտրել թիվ 4 աղյուսակի այլ տողերում՝ «հարձակում բնակավայրի վրա» կամ «ճանապարհային դարան»:

Աղյուսակ 5

Սպանող կողմը և միջոցը կամ զենքը	1988	1989	1990	1991
ինքն իրեն	1	7	23	10
ինքնաշեն զենքի փորձարկում	1	7	9	3
դժբախտ պատահար	-	-	8	2
մերքին ընդհարում	-	-	4	2
այլ	-	-	2	3
ԽԲ կողմից	3	1	32	39
գնդակահարված	1	3	30	28
տանկ	-	-	1	7
զրահամեքենա	-	-	-	2
ուղղաթիռ	-	-	1	-
զրահամեքենայի վրերթ	2	-	-	2
ԽԲ և թշնամու համատեղ գործողությամբ	-	-	2	24
գնդակահարված	-	-	2	24
թշնամու կողմից	3	14	53	254
գնդակահարված	2	10	40	174

¹ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997, 201-251, Чобанян С., նշվ. աշխ., էջ 169-228:

խոշտանգված	1	4	7	23
ակամահարված	-	-	1	8
անհայտ կորած	-	-	4	17
հրետանի	-	-	1	26
տանկ	-	-	-	2
զրահեմեքենա	-	-	-	2
ուղղաթիռ	-	-	-	2

Աղյուսակ 5-ում առանձնացրել ենք ընդամենը չորս միավոր, որոնք հակամարտության ընթացքում հանդիսացել են «սպանող կողմ»: Այս առումով զոհեր խլած նվազագույն միավորը, որը մենք ձևակերպել ենք «ինքն իրեն», ներառում է ինքնաշեն զենքի փորձարկման, հակամարտության ընթացքի հետ կապված դժբախտ պատահարների, ներքին ընդհարումների և մի քանի այլ պատճառներով զոհվածներին: Հակամարտության չորս տարիներին եղել են այս կարգի 41 ակամա զոհեր, այսինքն՝ բոլոր զոհերի մոտավորապես տասներորդ մասը: Հետևելով «Հուշամատյան»-ի հեղինակին, մեր պարտքը համարեցինք հատկապես նշել այս ինքնազոհաբերությունները, որոնք «պատերազմ» կոչվող երևույթի թերևս ամենաողբերգական ուղեկիցներն են:

Ինչ վերաբերում է «սպանող կողմերին», աղյուսակում նշված տվյալներն ինքնին խոսուն են. խորհրդային բանակի հակահայ գործունեությունը հստակորեն դրսևորվել է 1990 և 1991 թթ.: «ԽԲ և թշնամու կողմից սպանված» զոհեր են նկատվում սկսած 1990 թ., իսկ հաջորդ տարվա ընթացքում այդ զոհերի քանակական ցուցիչը բազմակի աճում է: Թե՛ նման համատեղման հայտնաբերումը, թե՛ այս երկու կողմերի հակահայ ակտիվության աճը որոշ չափով բացատրում են տասնյակ հայերի սպանության փաստերը:

Ակնհայտ է նաև հայկական կողմի ուղղակի հակառակորդի՝ ադրբեջանցիների ռազմական ակտիվության աճի կայուն միտումն արդեն հակամարտության սկզբից: 1988-1991 թթ. ընթացքում ադրբեջանցիների ձեռքով զոհված հայերի թիվը տարեկան աճել է 4-5 անգամ: Կրկնենք, որ այստեղ հաշվի չեն առնվում Սումգայիթի և Բաքվի զոհերը, որոնց մեծամասնությունը զոհվել է խոշտանգումների հետևանքով: Մեր դիտարկած տվյալներում ադրբեջանցիներին սպանության հիմնական միջոց է ծառայել հրաձգային զենքը: Բայց կարևոր է նկատել ադրբեջանցիների զինանոցում խոշտանգման՝ որպես մահվան միջոցի գո-

յությունը: Ընդ որում՝ սպանության այս առավել դաժան եղանակն առկա է հակամարտության բոլոր չորս տարիների ընթացքում, և դրա կիրառմամբ զոհված հայերի քանակությունը երկրորդն է աղյուսակի համապատասխան հատվածում:

1990 թ., և հատկապես 1991 թ. ադրբեջանցիներն սկսում են կիրառել նաև զենքի ծանր տեսակներ՝ տանկեր, զրահամեքենաներ և հրետանի, որոնք մինչ այդ գտնվում էին միայն խորհրդային բանակի վերահսկողության ներքո: